

УДК 330.342.146 (1-22)

В. К. Терещенко, Н. В. Морозюк

Національний університет біоресурсів і природокористування України

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Розглянуто сучасний стан людського розвитку України та її сільських територій. Проаналізовано окремі аспекти формування та використання людського потенціалу сільських громад, зокрема причини демографічної кризи та її вплив на розвиток держави, досліджено особливості природного скорочення та міграції сільського населення. Здійснено оцінку якісних характеристик сільського населення: стан його здоров'я та причини зростання смертності, рівень освіти та доступ до освітніх послуг.

Ключові слова: людський потенціал, сільські території, демографічна криза, природне скорочення, міграція, рівень захворюваності, рівень освіти.

Рассмотрено современное состояние человеческого развития Украины и ее сельских территорий. Проанализированы отдельные аспекты формирования и использования человеческого потенциала сельских общин: причины демографического кризиса и ее влияние на развитие государства, исследованы особенности естественного сокращения и миграции сельского населения. Осуществлена оценка качественных характеристик сельского населения: его здоровья состояние и причины роста смертности, уровень образования и доступ к образовательным услугам.

Ключевые слова: человеческий потенциал, сельские территории, демографический кризис, естественное сокращение, миграция, уровень заболеваемости, уровень образования.

The current state of human development of Ukraine and its rural territories is investigated in the paper. Particular aspects of formation and employment of rural communities' human potential are analyzed, specifically the causes of demographic crisis and its effect upon national development. Further research concerns the peculiarities of natural reduction and migration of rural population. The paper provides an assessment of qualitative characteristics of rural population: its state of health, causes of rise in mortality, level of its education and availability of access to educational services.

Key words: human potential, rural territories, demographic crisis, natural reduction, migration, incidence, education level.

Тривалий час Україна була державою з високим рівнем розвитку людського капіталу. Протягом двох останніх десятиліть вона внаслідок погіршення кількісних та якісних характеристик відтворення населення, особливо в сільській місцевості, опинилася серед країн з середнім рівнем людського розвитку, і цей показник має стійку тенденцію до погіршення. Якщо за індексом людського потенціалу Україна піднялася з 85 місця у 2009 р. на 69 місце у 2010 р., тобто на 16 позицій, то у 2012 р. знову опустилася до 78 місця. Таке короткотермінове поліпшення обумовлене зміною методики обчислення індексу. Так, замість валового внутрішнього продукту на одного жителя держави стали розраховувати валовий національний дохід, виражений у доларах США, за пріоритетом купівельної спроможності з урахуванням грошових переказів мігрантів і міжнародної допомоги. Внесено зміни й до техніки його обчислення.

Найбільш катастрофічна ситуація в сільській місцевості. Кількісне скорочення сільського населення, вікова деформація його структури в поєднанні з погіршенням стану здоров'я і скороченням тривалості життя вже в найближчому майбутньому призведе до незворотної деградації людського капіталу та знелюднення більшості сільських населених пунктів. А в умовах недоступності для значної частини селян якісних освітніх послуг знизить їхній професійно-кваліфікаційний рівень, що негативно позначиться на економіці держави.

Економічна наука тривалий час людину розглядала лише з позиції суспільного виробництва, не враховуючи її потреби та інтереси. Така позиція виправдана в умовах, коли прибуток головний та єдиний критерій розвитку. Проте з науково-технічним прогресом та відповідною еволюцією економічних поглядів відбулося переосмислення ролі людини у суспільному виробництві, початок якого пов'язують з ім'ям Карла Маркса. Розглядаючи накопичення капіталу та формування прибутку, він дослідив місце робочої сили в цьому процесі. Наголошуючи на важливості для суспільного виробництва задоволення елементарних потреб людини, її усе ж розглядав з економічної точки зору.

У XX ст. розглядати людину як біосоціальну істоту почали психологи. Вагомим у теорію мотивації був внесок А. Маслоу, який, дослідивши потреби людини, запропонував їх ієрархію [2]. З позиції економічної науки теорію обґрунтував В. К. Терещенко, який уперше об'єднав усі елементи мотивації діяльності людини в єдину універсальну систему.

Сучасне тлумачення поняття «розвиток людини» вперше чітко було сформульовано в Доповіді про розвиток людини Програми розвитку ООН у 1990 р., у якій розвиток людини розглядається як процес розширення спектру вибору – жити довгим і здоровим життям, здобути освіту і користуватися гідним життєвим рівнем. Він сполучає виробництво і розподіл товарів з розширенням використання людських здібностей, а також фокусується на виборі – на тому, що люди повинні мати, ким вони мають бути і що повинні робити для того, щоб забезпечити собі кошти для існування. Крім того, розвиток людини стосується не лише задоволення основних потреб, й розвитку людини як загального і динамічного процесу як у менш розвинених, так і у високорозвинених країнах.

Нині під людським розвитком розуміють надання людям можливості повністю розвивати свій потенціал, жити продуктивно і творчо в гармонії з їхніми потребами та інтересами [1]. Світова спільнота декларує те, що не може бути суперечностей між концепцією людського та сталого розвитку. Проте реалізувати це досить складно через обмеженість ресурсів та перенаселення планети. Поки що людство не знайшло шляхів виходу з цієї ситуації.

Метою статті є оцінка проблем використання людського потенціалу сільських територій України та визначити перспективи його формування.

Протягом 1990–2013 рр. кількість сільських жителів України скоротилася на 2,7 млн осіб, або на 16 %. Станом на 1 січня 2013 р. в Україні налічувалося 14,2 млн осіб сільського населення, або 31,2 % від його загальної чисельності. Темпи скорочення свідчать про прискорення депопуляції населення. Так, якщо в 1990–2001 рр. кількість сільського населення зменшилася на 998,9 тис. осіб, або 90,8 тис. на рік, а вже в наступні одинадцять років, 2002–2013 рр., на 1,7 млн осіб, або 154, 5 тис. на рік. Можна стверджувати про прискорення темпів депопуляції сільського населення. За наявних умов зменшення в середньому на 1,1 % на рік уже до 2025 р. у сільській місцевості буде проживати 11,5–12,5 млн осіб.

Демографічна ситуація негативно позначиться насамперед на сільській поселенській мережі. З огляду на те, що середня кількість людей сільського населеного пункту становить близько 500 осіб, можна припустити, що «зникає» 310 сіл або 2 адміністративні райони. У найближчому майбутньому (10–20 років) зникнуть дрібні населені пункти з чисельністю до 50 осіб, у яких проживають, як правило, люди пенсійного віку. В Україні їх налічується 3,9 тис. осіб, найбільша їх кількість у північних (Житомирській, Сумській та Чернігівській областях) та східних регіонах (Дніпропетровській, Харківській та Полтавській областях).

Також під загрозою зникнення малі села з чисельністю до 200 осіб. Їх частка в сільській поселенській мережі досягає 25 %, а в деяких регіонах, наприклад у Поліському, до 40 %. Таким чином під загрозою повного знелюднення до 10 тис. сільських населених пунктів.

Як відомо, зміна чисельності населення відбувається або за рахунок природних чинників (смертності, народжуваності), або міграції. Тривалий час серед чинників скорочення сільського населення переважала міграція. Так, ще на початку XX ст. в Україні 2/3 населення було сільським. Протягом століття хоч і високим був рівень міграції селян, проте певною мірою він компенсувався збереженням традиції багатодітності. З вичерпанням сільським населенням демографічного потенціалу до відтворення в умовах його старіння та низької тривалості життя більшої ваги в його скороченні почали набирати природні чинники. На початку XXI ст. у депопуляції селян природним чинникам та міграції належить приблизно однакова частка.

Можна припустити, що в майбутньому головну роль у демографічній кризі відіграватиме природне скорочення населення. Так, в Україні близько в 5 % сіл протягом п'яти останніх років не було народжених, а в 6 % – молоді. Частка населення у віці понад 60 років (показник старіння населення) щорічно збільшується (на початок 2013 р. – 23,1 %). Чисельність населення у віці 60 років і старше перевищує число дітей у віці 0–15 років майже вдвічі.

Скорочення населення вплинуло на структуру сільських домогосподарств. Їхній середній розмір становить 2,7 особи (для порівняння: у місті 2,5 особи), що відповідає загальноєвропейським показникам (у країнах ЄС 2,4 особи). З 5248,1 тис. домогосподарств у сільській місцевості 25 % складається лише з однієї особи, ще 26,8 % – із двох осіб. Лише у 36,7 % домогосподарств є діти, у переважній більшості підлітки. Традиційно найбільша частка домогосподарств із дітьми – від 40–50 % – у західному регіоні. Понад 90 % сільських сімей має одну чи дві дитини, тоді як для нормального відтворення населення необхідно мати як мінімум три дитини. Потрібно зазначити, що в сільській місцевості кількість сімей з двома дітьми є вищою ніж у містах на 11,8 %. Значно вищою також ж частка багатодітних сімей.

Для нормального фізіологічного та психічного розвитку дитини обов'язковою умовою є, як мінімум, участь у її вихованні обох батьків, а оптимальним варіантом ще й бабусь та дідусів. У сільській місцевості нараховують 19,5 % домогосподарств, у яких діти не мають одного або обох батьків. Переважна більшість таких сімей складається з матері та однієї дитини, рідше двох. У 3,7 % домогосподарствах виховують повних сиріт.

В Україні набуло поширення т. зв. соціальне сирітство, коли батьки залишають дітей на виховання родичам виїжджають на заробітки за кордон. Це в найближчому майбутньому матиме негативні наслідки для суспільства. Доступ до порівняно суттєвих грошових ресурсів у поєднанні з несформованою нестійкою психікою призводить до деформацій у суспільній поведінці дитини, що призведе не лише до аморальних вчинків, й до нездатності побудувати власну сім'ю та виховати власних дітей.

Негативним явищем можна вважати також внутрішньодержавну міграцію. По-перше, як доводять психологи, через швидший темп життя в містах, більшу кількість стресів сільським жителям важче призвичаїтися до нього. Разом із відсутністю житла та належних побутових умов, низьким рівнем матеріального добробуту така ситуація негативно впливає на нервову систему та психологічне здоров'я людини. По-друге, через переїзд на постійне місце проживання до іншої місцевості досить часто розвиваються або послаблюються родинні зв'язки навіть із найближчими людьми, особливо за міграції на досить велику відстань.

Для того, щоб зрозуміти рівень загрози такої ситуації для суспільного розвитку, потрібно згадати, яка велика роль відводиться роду в звичаях та традиціях українського народу, для якого, як свідчить історія, не характерний індивідуалістичний тип поведінки.

Аналізуючи міграційні процеси на сільських територіях, потрібно дослідити їх активність для різних вікових груп населення. Можна виділити два піки міграції. Перший стосується 15–19 років, коли молоді люди виїжджають за межі свого населеного пункту на навчання або з метою пошуку роботи. Як правило, не маючи стійких соціальних зв'язків та значних матеріальних благ, вони легко залишаються на постійне місце проживання в містах. До 30 років ситуація поступово стабілізується. У цьому віці, як правило, мігрують чоловіки в пошуку вищого рівня оплати праці. Жінки, маючи маленьких дітей, обмеженіші у своїй мобільності, змушені займатися особистим господарством.

Другий пік, хоч не такий високий як перший, спостерігається для після 40 років. Така активність сільського населення пояснюється необхідністю навчати та допомогти облаштувати житлово-побутові умови вже дорослим дітям, тому міграція серед цієї категорії селян має переважно трудовий характер. Такі мігранти після розв'язання своїх матеріальних проблем повертаються в сільську місцевість. Негативним явищем є високий рівень розлучень серед них. Крім того, трудові мігранти, особливо в зарубіжних країнах, змушені важко працювати, жити в неналежних побутових умовах, що негативно позначається на їхньому здоров'ї та призводить до скорочення тривалості життя.

Поширеною серед сільського населення залишається маятникова міграція. За неофіційними даними, кожен третій селянин працездатного віку працює за межами свого населеного пункту. Маятникова міграція має позитивні сторони (наприклад, вищий рівень доходу), але потрібно враховувати і її негативний вплив: погіршення продуктивності праці маятникових мігрантів через відсутність часу на повноцінний відпочинок, їхніх професійно-кваліфікаційних характеристиках через відсутність часу на самоосвіту та культурний саморозвиток, а також погіршення стану здоров'я через «транспортну» втому та постійний стрес.

В Україні існує і міграція в сільську місцевість. Мігрантами є люди пенсійного віку, які народилися в сільській місцевості. Вони повертаються в село для догляду за своїми батьками, залишаючи власним дітям житло в містах. Поширеним явищем, особливо навколо мегаполісів та серед заможних верств населення, є придбання або будівництво власного будинку в сільській місцевості. Такі мігранти обирають інфраструктурно розвинені та транспортно доступні населені пункти. У більшості випадків вони не беруть активної участі у справах громади та майже не впливають на її розвиток, зосереджуючись на власних присадибних ділянках.

В Україні спостерігається поряд з кількісною депопуляцією населення погіршення його якісних характеристик, що призведе до подальшого загострення демографічної кризи. Так, рівень захворюваності за останні двадцять років зріс на 10,1 % і становить 68–70 тис. захворювань на 100 тис. осіб населення, тобто якщо в однієї людини виявлена одна хвороба, то щороку хворіє 2/3 населення. Але за рік у людини може бути зафіксовано декілька захворювань, тому можна припустити, що у 2012 р. хворіло близько половини населення. Проте у процесі обстеження домогосподарств було встановлено, що до 80 % людей хоча б раз на рік хворіли, отже, можна зробити висновок, що третина населення України до лікарів не зверталася, займаючись очевидно самолікуванням.

Серед осіб, які перенесли захворювання, 45 % зазначили їхні негативні довготермінові наслідки: зокрема 14 % осіб відчули вплив на повсякденну працездатність, 31% – на життєву активність, тобто можливість займатися фізичною працею, відвідувати культурні заклади, вести активний спосіб життя. Хронічні захворювання або проблеми зі здоров'ям має 35 % сільського населення. Найбільш поширеними були гіпертонія та серцеві захворювання – про наявність однієї з цих хвороб повідомили відповідно 41 % та 30 % осіб, які мають хронічні захворювання.

Протягом 1990–2012 рр. майже вдвічі зросла кількість хвороб крові та кровоносних органів та окремі порушення із залученням імунного механізму, ендокринної системи, розладу харчування та порушення обміну речовин, системи кровообігу, сечо-статевої системи; 1,5 рази новоутворень, захворювань, що пов'язані з вагітністю, пологами та із післяпологовим періодом, уроджені аномалії (вади розвитку), деформації та хромосомні порушення.

Стан здоров'я як добрий оцінює близько половини населення, а як поганий лише його десята частина. Необхідно зазначити, що сільське населення більш оптимістично оцінює стан свого здоров'я. Це пов'язують зі значно меншим негативним впливом несприятливих екологічних, техногенних факторів і психоемоційних перевантажень. Попри суб'єктивні судження серед сільського населення вищий рівень смертності, крім того, його представники частіше помирають від занедбаних форм хвороб.

Погіршення статеві-вікової структури сільського населення супроводжується, особливо в останні роки, негативними якісними характеристиками здоров'я селян. Наприклад, очікувана тривалість життя при народженні (показник, що розраховують як кількість років, яку в середньому належить прожити цьому поколінню народжених, якщо протягом усього їхнього життя під час переходу з одного віку до іншого рівень смертності дорівнюватиме сучасному рівню смертності населення в окремих вікових групах) зменшилася від 71 року (66 – чоловіки, 75 – жінки) у 1989–1990 рр., до 68 років (63 – чоловіки, 74 – жінки) у 2006–2013 рр. Найнижчий рівень очікуваної тривалості життя зафіксовано у 1995–1996 рр.: чоловіків – 61 рік, жінок – 73 роки. У 1999–2013 рр. він дещо підвищився, але не досяг рівня 1990 р. і залишається на рівні показників 40-річної давності. Через перевищення смертності над народжуваністю зменшується коефіцієнт життєвості сільського населення.

Середня тривалість життя найвища в Японії (82 роки), а найнижча – в Зімбабве (36 років). Високих показників досягли деякі «карликові» країни: так, у Монако і Сан-Марино середня тривалість життя, як і в Японії, досягла 82 років. У Росії середня тривалість життя складає 65 років. У жінок цей показник дорівнює 72 роки, а в чоловіків – лише 59. У Білорусі середня тривалість життя досягла 68 років (63 – у чоловіків і 74 – у жінок). В інших країнах колишнього Радянського Союзу середня тривалість життя складала: у Вірменії – 68 років; в Азербайджані – 65; у Грузії – 74 роки; в Естонії – 72; у Казахстані – 61; у Киргизії – 63; у Латвії – 71; у Литві – 72; у Таджикистані – 63 і в Узбекистані – 66 років. У Китаї середня тривалість життя 72 роки, в Індії – 62 роки. Високий показник зафіксовано в багатьох європейських країнах. Наприклад, у Швеції, Італії, Ісландії і Швейцарії він складає 81 рік, у Франції, Норвегії та Іспанії – 80 років, а в Німеччині, Великобританії, Фінляндії і Греції – 79 років. Австралійці в середньому живуть 81 рік, канадці – 79 років, громадяни США – 78 років, ізраїльтяни і новозеландці – 80 років.

Порівняння рівнів смертності населення України в 1990 та 2012 рр. свідчить про його зростання на 19,6 %. Необхідно відзначити зменшення показника серед дітей, що можна пов'язати з розвитком медицини. Так, наприклад, наукові досягнення вже дозволяють у переважній більшості випадків успішно виходжувати недоношених немовлят (не лише семимісячних, й шестимісячних) та забезпечувати їм повноцінне життя в майбутньому.

Рівень смертності виріс у групі працездатного населення – з 25 до 45 років. Найбільш високі темпи його зростання спостерігають серед тридцятирічних. Це пояснюється низкою причин: незадовільні побутові умови, стан довкілля в поєднанні з постійними стресами та нервовим напруження призводять до поширення серед молоді хвороб та патологій, які раніше виявлялися лише в осіб похилого віку. Наприклад, відбулося «омолодження» інсультів та інфарктів. Крім того, набули поширення, особливо в сільській місцевості, такі негативні явища як алкоголізм, наркоманія та інші.

Погіршення психофізіологічного стану населення України негативно відображається як на можливості його відтворення, так і на інших якісних характеристиках. Так, наприклад, відомо, що однією з умов ефективного розвитку економіки країни є співвідношення людей, які лише виходять на ринок праці, та тих, які підійшли до передпенсійного віку. Перша група – це, як правило, амбітна енергійна молодь, яка володіє найсучаснішими технологіями та новітніми підходами до вирішення господарських завдань. Але вона не має досвіду практичної роботи, який є в осіб старшого віку, тому для забезпечення ефективної роботи економічних та виробничих систем розумний керівник поєднує переваги першої та другої груп працівників, що забезпечує прийняття виваженого управлінського рішення, яке відповідає сучасним вимогам часу та є обґрунтованим.

Молодь, яка залишається в сільській місцевості, у переважній більшості не володіє названими рисами (амбітні молоді люди виїжджають з села, особливо якщо воно невелике), бо через руйнування сільської системи освіти не є конкурентоспроможною на ринку праці. Так, для отримання повноцінної освіти дитина повинна відвідувати дитячий садок, згодом школу, після чого відповідний професійний заклад освіти (коледж, університет тощо). Проте таку систему в Україні в сільській місцевості зруйновано.

За статистичними даними ООН, рівень грамотності серед населення понад 25 років в Україні дорівнює 100 %, але на сучасному етапі охоплення дітей відповідного віку початковою освітою він коливається залежно від регіону в межах 90 % та має тенденцію до зниження. Наразі 0,5 % селян уже не вміють писати і читати, біля 10 % мають тільки початкову освіту. Охоплення середньою освітою в Україні становить 86 %, тоді як в США 89 %, Великобританія 95 %, Швеція 96 %. Така ситуація порівняно з багатьма країнами світу є більш менш прийнятною, хоча за часів Радянського Союзу 100 % дітей було охоплено середньою освітою, що сприяло повній ліквідації безграмотності серед його громадян.

Погіршується доступ сільських випускників до вищої освіти внаслідок незабезпечення доступу селян до соціальних послуг на рівні з міськими жителями. Дослідження зарубіжних учених довели, що хоча в більшості розвинених країн не заперечується принцип доступної освіти, фактично велика кількість дітей не в змозі подолати перешкоди на шляху до нього. У результаті відсів зі шкіл, доступ до середньої та вищої освіти мають чітко виражений соціальний характер. Особливо чітко проявляється така селекція під час вступу до вищих навчальних закладів. Відносні шанси вступити до вищого навчального закладу для молодих представників привілейованих і непривілейованих верств населення

становить у США – 5:1, Англії – 8:1, Франції – 20:1, Японії – 30:1, Німеччині – 18:1, Іспанії – 38:1, Португалії – 54:1. У результаті серед студентів вищих навчальних закладів частка вихідців з робочого класу дорівнює (у %): в Англії – 19, США – 18, Японії – 8,7, Німеччині – 7,4, Люксембурзі – 3,2.

В Україні також спостерігається дискримінація під час вступу до вищих навчальних закладів. Здобуття дитиною якісної освіти залежить від фінансових можливостей сім'ї. Талант в Україні не є запорукою зайняття людиною вищого соціального статусу та отримання належної матеріальної вигоди. У нашій державі не лише відсутня система підтримки обдарованих дітей, а й система їх виявлення. Неможливість здобути належну освіту, самореалізуватися та забезпечити гідні умови життя нерідко стає для талановитої молоді трагедією. Вона поступово розчаровується, стає байдужою та апатичною, що в свою чергу є однією з причин поширення серед сільської молоді шкідливих звичок, суїцидальних настроїв, різноманітних психозів.

Висновки. Для формування людського потенціалу необхідно спрямувати ресурси сільської територіальної громади на розвиток її жителів. На сучасному етапі в різних регіонах України функціонують суб'єкти господарювання, в основу діяльності яких покладено соціальне партнерство та соціальна відповідальність бізнесу. Прикладом є село Зоря Одеської області, де проживає 5 тис. жителів. У цьому селі ресурсну базу, у т. ч. землю, сконцентровано навколо сільської ради, а також утворено системоутворюване підприємство – сільськогосподарський виробничий кооператив «Дружба», у якому зайняті жителі цієї територіальної громади. Зайнятість забезпечують завдяки розвитку галузей рослинництва, тваринництва, переробки, реалізації м'ясної та молочної продукції. Воно успішно вирішує соціальні проблеми села. Формування таких структур буде основою для відродження українського села.

Базоутворюваною складовою організаційно-економічного механізму відродження села також є взаємоузгодженості та скоординованості цілей діяльності суб'єктів управління сільськими територіями. Такий показник, наприклад, як рівень розвитку сільської громади не є основним критерієм їхньої роботи. Основною метою податківця, міліціонера, фермера, підприємця, учителя, лікаря, банкіра, усіх членів органу самоврядування сільської громади має виступати саме цей показник. Через недосконалість проведеної реформи систем мотивації соціально-трудової активності персоналу, яка базується на потребі в придбанні, учасники цього процесу для її задоволення вдаються до дій, що часто не збігаються із суспільними та громадськими, створюється система корупції, яку побороти дуже складно, а то й неможливо за чинних взаємовідносин у системі управління сільськими територіями.

Бібліографічні посилання і примітки

1. Звіт з людського розвитку в Україні за 2008 рік. Людський розвиток і європейський вибір України / ПРООН Україна. – 2008.
2. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу; пер. с англ. Т. Гутман, Н. Мухина. – СПб., 2012. – 352 с.
3. Населення України за 2012 рік. Демографічний щорічник / Державна служба статистики України. – К., 2013. – 449 с.
4. Статистичний щорічник України за 2012 рік / Державна служба статистики України. – К., 2013. – 552 с.

Надійшла до редколегії 06.10.2014